

Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom, 1961–1964¹

Sági György

Az alábbi írásomban különböző források, köztük Rátkai Jánosnak, a Csongrád Megyei Tanács VB. Titkárság egyházügyi főelőadója jelentéseinek² elemzésével, felhasználásával szeretnék rávilágítani arra, milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a korabeli főpapoknak, jelesül Hamvas Endre csanádi püspöknek (1944-1964), a későbbi kalocsai érseknek (1964-1969), ha híven akarta szolgálni Egyházát és hívei javát, de ugyanakkor a fennálló, az Egyházzal szemben intoleráns politikai rendszer által irányított államhoz is lojalitást kellett mutatnia, hogy apostolutódi feladatait a lehető legnagyobb mértékben el tudja látni. Az, hogy mely főpásztor mennyire tudott megfelelni eme kényszerű elvárásoknak, természetesen személyfüggő volt, de annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy lelkileg igen nagy vívódásokkal járhatott korabeli püspökeink számára, ha egyúttal lekipásztori hivatásuknak is meg kívántak felelni.

Hamvas Endre még 1944-ben került az egyik legrégebbi magyar egyházmegye élére, Szent Gellért püspök székébe. Mindszenty József veszprémi és Kovács Sándor szombathelyi püspökkel együtt szentelte Serédi Jusztinián hercegprímás Esztergomban.³ Más püspökökhöz képest kevesebb megpróbáltatással élte át a Rákosi-rendszert, bár 1951. június 23-án ő is rövid időre házi őrizetbe került,⁴ Shvoyhoz, Péteryhez és Badalikhoz hasonlóan. Más főpap-társait koncepciós perek keretében elítélték (Mindszenty, Grósz), internálták (Badalik, Pétery), így püspöki minőségükben nem működhettek egyházmegyéikben, azaz akadályozta-

¹ A tanulmány az NN-82307-es OTKA projekt támogatásával készült, az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében. Ezúton is szeretném megköszönni észrevételeit és tanácsait Tóth Krisztinának, Tusor Péternek és Gárdonyi Máténak.

² Rátkai János egyházügyi főelőadó azon Csongrád Megyei Levéltárban található jelentései, melyekben szó esik Hamvas Endre csanádi püspökről, püspökkari elnöksége idejéből, a tárgyalt időszakban: Magyar Nemzeti Levéltár. Csongrád Megyei Levéltár (továbbiakban: MNL. CsML.) XXIII. 2. c. (50-86) (= Csongrád Megyei Tanács VB. Titkárság Egyházügyi főelőadó) I. negyedévi jelentés 0013/13/1962. TÜK. sz. (április 18.) (továbbiakban: RÁTKAI I.); III. negyedévi jelentés 0013/21/1962. TÜK. sz. (október 3.), (továbbiakban: RÁTKAI II.); IV. negyedévi jelentés 0013/25/1962. TÜK. sz. (december 30.), (továbbiakban: RÁTKAI III.); II. negyedévi jelentés 0027/10/1963. TÜK. sz. (július 13.), (továbbiakban: RÁTKAI IV.); MNL. CsML. XXIII. 2. c.(34-83) Papi személyek külföldi utazásáról 0027/15/1963. TÜK. sz. (november 22.); 0013/24/1962. TÜK. sz. (november 30.)

³ A beiktatásról ld. egykorán: Serédi Jusztinián három új püspököt szentelt fel Esztergomban. In: *Magyar Világhíradó*, 1944. április. Filmhíradók Online: [http://filmhíradok.nava.hu/\(7/1050.\)](http://filmhíradok.nava.hu/(7/1050.)) – 2012. március.

⁴ BOZSÓKY PÁL GERŐ – LUKÁCS LÁSZLÓ: Az elnyomatásból a szabadságba. Az egyház Magyarországon, 1945-2001. Bp., 2005. (továbbiakban: BOZSÓKY-LUKÁCS, 2005.) 69. p.

tásuk ténye (*impeditus*) állt fenn, mások pedig csak *persona non grata* megtűrt személyek voltak (Endrey, Kisberk, különösen Shvoy⁵).

Hamvas püspök egyházpolitikájában Czapik Gyula⁶ egri érsek álláspontjához állt közelebb, ami a *modus vivendi* törekvést, az állammal való szükségszerű tárgyalásokat részesítette előnyben a Mindszenty-féle ellenállással szemben. Mindemellett akadályoztatott püspök-társaik érdekében is igyekeztek lehetőségeik szerint megtenni, amit lehetett. Czapikkal kapcsolatban mindenképpen meg kell azonban említeni itt, hogy 1948-ban a tárgyalásokat még ő is a hercegprímás beleegyezésével kezdte meg, noha Mindszenty ettől függetlenül kezdetektől fogva gyanakodott, ahogyan Balogh Margit fogalmaz, „mi állhat a kommunisták hirtelen támadt megegyezési szándéka mögött?”⁷

Rátkai János informálódásai

Rátkai János, a Csongrád Megyei Tanács VB. Titkárság egyházügyi főelőadója 1962-től⁸ töltötte be ezt a munkakört, korábban a második Kádár-kormány miniszteri biztos volt a Csanádi Egyházmegyében.⁹ Információit elsősorban az általa „pozitív papságnak” nevezett, pártállamhoz lojális papoktól szerezte, de más személyekkel – például Hamvas püspökkel – folytatott megbeszéléseinek is nagy hasznát vette, hogy minél jobban átlássa az egyházpolitikai kérdéseket, és befolyásolni tudja azok menetét. Miniszteri biztos hivatálából való távozását követően – mint írja jelentésében – a helyzete igencsak megváltozott, mivel nehezebben tudott forrásaival találkozni, mint amikor még bejáratos volt az aulába. Mindezek ellenére – a rendelkezésemre álló információk szerint – nem voltak fenn tartásai megváltozott funkciójával szemben, jóllehet a miniszteri biztosok korábban „ellenőrző hatalommal, a gyakorlatban pedig döntéshozatali hatalommal is föl voltak ruházva”.¹⁰

A főelőadó Rátkainak a hírekhez való hozzájutását az is nehezítette, hogy a püspök rossz néven vette és számon kérte papjain a vele való

⁵ Shvoy Lajos a Regnum Marianum templom első plébánosa volt 1918-tól, 1927 és 1968 között székesfehérvári püspök. 1947-től pápai trónálló. A II. világháború után kiépülő rendszer igyekezett elszigetelni. Ugyan nem internálták, de próbálták főpásztori munkájának végzésében korlátozni mozgásterét. Közeli jó kapcsolatban állt Mindszenty hercegprímással.

⁶ Czapik Gyula 1939 és 1943 között veszprémi püspök, majd 1956-os haláláig egri érsek.

⁷ BALOGH MARGIT: Kötélhúzás a kulisszák mögött. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Szerk.: Bánkuti Gábor – Gyarmati György. Bp., 2010. 43-80. p. (továbbiakban: BALOGH, 2010.) 49. p.

⁸ Fejérdy Andrásnál úgy szerepel, hogy 1959-től volt egyházügyi főelőadó: FEJÉRDY ANDRÁS: Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat, 1959-1965. Bp., 2011. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.) (továbbiakban: FEJÉRDY, 2011.) 325. p.

⁹ RÁTKAI I. 1. és RÁTKAI III. 6.

¹⁰ CASAROLI, AGOSTINO: A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok. (1943-1989) Bp., 2001. (továbbiakban: CASAROLI, 2001.) 135. p. Agostino Casaroli pápai diplomata, 1961 és 1967 között a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának helyettes titkára, majd 1967-től titkára. 1979-től pro-államtitkár. 1967-től karthagói címzetes érsek, 1979-től bíboros, ekkortól 1990-ig államtitkár.

találkozásait. Így az illető papokkal, úgy mint Pataky Kornéllal (később győri apostoli kormányzó, majd 1976 és 1991 között győri püspök) vagy éppen Szilas Józseffel (később püspöki helynök és nagyprépost) nem tudott hivatalos helyen, azaz a püspöki palotában találkozni. Ilyen formális találkozóra tehát csak ritkán volt alkalma a főelőadónak. 1962. április 18-án kelt jelentésében panaszosan írta meg azt is Hantos Mihálynak, a Csongrád Megyei Tanács VB. elnökhelyettesének, hogy a politikailag nem megfelelő püspöki megnyilvánulásokat sokkal nehezebben tudja megváltoztatni, mint korábban miniszteri biztosként; több munkájába és idejébe kerül, mire a kommunista rezsim számára azokat megfelelő irányba tudja terelni. A következőket írja egy ünnepi körlevél kapcsán: „A helyes mederbe történő körlevél kialakításáig Hamvas püspökön kívül 5 személlyel mintegy 14 alkalmi beszélgetés vált szükségessé.”¹¹ Az 1962-es év végi jelentésében – habár összességében meg volt elégedve elvégzett munkájával – ezúttal is még közölte, több nehézséggel kell megküzdenie, hogy az eseményekről, fontos ügyekről időben értesüljön, de gyakran ez nem sikerült neki még így sem. Rátkai országos jellegű ügyekben való értesülései hiányosságát részben Hamvas püspöknek irányában mutatott tartózkodó magatartásával magyarázta. Ehelyütt a főelőadó gyorsan még hozzá tette azt is mondandójához, – talán csak azért, hogy a maga munkáját szépítse –, hogy a püspöknek „ez a tartózkodás[a] nem egy esetben környezete felé is megnyilvánul”.¹² Ez persze a korszakban ez esetben érthető a főpap részéről, mivel arról nem lehetett tudomása, hogy ki az aki éppen nem csak a megyei tanács számára jelent, illetve szolgálatot információt, és ki az, aki az állambiztonság számára jelentő beépített ügynök.

Meg kell jegyezni itt azonban, hogy az ügynökök jelentései között is igen nagy különbségek voltak. Egyesek csak jelentéktelen dolgokat írtak meg, általában csak azért, hogy elkerüljék az őket és családjukat érő esetleges retorziókat, mások ezzel szemben együttműködtek a rendszerrel, érdekből esetleg meggyőződésből. Az ügynökkérdés fejtegetése azonban most nem képezi tanulmányom részét. Az egyházügyi főelőadók által írt jelentések – rámutatva az egyházak helyi sajátosságaira – az egyházpolitikai lépések meghozatalánál segítettek a pártállam tisztviselőit. Egyértelmű különbség volt az ügynöki- és főelőadói jelentések között. Mivel a főelőadó ismert személy volt, kivédhető volt, hogy idő előtt meg tudjon és továbbítsa valamit az Állami Egyházügyi Hivatalnak, ha azt az illető egyházi személy, jelen esetben Hamvas püspök nem akarta. Egy ügynökkel szemben ez esetben védtelen volt.

Hamvas Endre a püspöki kar élén

Hamvas püspök az 1961. október 3-án elhunyt Grósz József kalocsai érseket követte a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnökségében, ezzel egy, a megelőző másfél évtizedben különösen megpróbáltatásoktól terhes pozícióba került. Serédi Jusztinián 1945-ös halála után Grósz kalocsai érsek látta el az elnökséget, majd rövid ideig az új hercegprímás, Mindszenty, 1948. december 26-i letartóztatásáig. Ezt követően 1951-es elítéléséig ismét

¹¹ RÁTKAI I. 1.

¹² RÁTKAI III. 6.

Grósz érsek vezette a püspöki kart, majd Czapik egri érsek, akinek 1956-os halála után immár harmadszorra látta el az elnöki teendőket, ettől kezdve 1961-ben bekövetkezett haláláig – az 1956-os rövid intervallumtól eltekintve, amikor Mindszenty bíboros néhány napig ismét átvehette a Magyar Katolikus Egyház vezetését a forradalom idején.

Rátkai jelentéseiben megállapítja, hogy Hamvas igen nagy változáson ment át a püspöki kar elnökévé való előrelépése óta, már nem egyértelműen a Czapik-féle irányvonalat követi. Elnökként végzett tevékenysége mélyen alulmaradt a pártállam által elvártaktól, tőle „várt rugalmasságot, frissességet, határozott pozitív kiállásokat [...] ezideig nem kaptunk, pedig tudott dolog az is, hogy Grósz érsek idejében a püspöki karon belül Hamvas püspök igen pozitív tevékenységet fejtett ki”. Hantosnak küldött jelentésében azon csalódottságának is hangot adott Rátkai, hogy annak ellenére, hogy a csanádi püspök korábban bírálta Grósz nehézkességéért, Czapikot pedig a főelőadó meglátása szerint példaképének tekintette, joggal gondolhatták volna úgy, „hogy személye biztosíték lesz egy Czapik-vonal újraélesztésének”, lévén korábban a néhai egri érsek tárgyalótársa, akit „az állam-egyház közötti jóviszony megalapítójának [nevezett].”¹³ „Kiss János” fedőnevű ügynök egy 1962-es, nem keltezett jelentésében Rátkaival ellentétben dicsérte a csanádi püspököt, méltatva egyházkormányzati tapasztalatait, utalva több korábbi betöltött pozíciójára. „Kiss János” Hamvast alkalmas személynek tartotta, hogy a püspöki kart vezesse.¹⁴

Habár a helyzet nem ugyanaz, annyit mégis megállapíthatunk, hogy csakúgy, mint 1956-ban, amikor Grósz érsek lett a püspöki kar elnöke, szabadulását követően,¹⁵ úgy most 1961-ben Hamvas püspök sem tette azt, amit a pártállam elvárt tőle. Még akkor sem, ha természetesen a két magyar főpásztor személyisége különbözött is egymástól. Egy mondatban összefoglalva: Hamvas kevésbé volt távolságtartó, mint a kalocsai főpap, de ez nem jelenti azt, hogy mindenre rögtön rábólintott volna. Meg nem könnyítette a kommunista rezsim működését, amennyire tehette húzta az időt, és erre időskori „feledékenységét” is felhasználta.¹⁶

Az úgy nevezett „haladó” papság részéről is érte bírálat Hamvast, mondván, nem működik együtt kellőképpen az állammal. A kommunistákkal közeli viszonyt ápoló Várkonyi Imre kalocsai főkapitány helynök több Rátkaival folytatott megbeszélésen is hangoztatta a csanádi püspökről alkotott rosszcélú véleményét, mely szerint „az elnöki tisztség átvétele óta

¹³ RÁTKAI I. 1-2.

¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.) 3. 1. 2. M-30613/1. „Kiss János” fn. ügynök. 213. „Kiss János”: Timkó Imre teológiai tanár, 1975 és 1988 között hajdúdorogi görögkatolikus püspök és a miskolci exarchátus apostoli kormányzója. Ld.: MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS: A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elhárítás. In: SZTE BTK Vallástudományi Tanszék honlapja, online: <http://www.vallastudomany.hu> – 2012. január) (továbbiakban: MÁTÉ-TÓTH, 2001.); FEJÉRDY, 2011.

¹⁵ Ld. részletesen: KÁLMÁN PEREGRIN: Enyhülésből a diktatúrába. 1. Grósz József visszatérése a püspöki kar elnöki tisztségébe. In: Uő: Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából, 1956-1957. Bp., 2011. 13-20. p. Vö. még: A Grósz-per előkészítése, 1951. Sajtó alá rend.: Szabó Csaba. Bp., 2001.

¹⁶ Vö. FEJÉRDY, 2011. 182. p.

Hamvas püspök vajmi kevéssel segítette az állam és az egyház jó együttműködését”. A főelőadó a püspököt bírálóktól hallotta az alábbi ironikus megjegyzést is: „Mi az, ha valaki a püspöki kar elnöke lesz, azzal együtt jár, hogy egyben teljesen visszavonul?”¹⁷

Hamvas püspök két tűz között

A 2004-ben elhunyt Bozsóky Pál Gerő ferences történész így jellemezte 1993-ban eredetileg francia nyelven megjelent munkájában a püspöki kar élére kerülő csanádi püspököt: „»hasznos«, de minden valódi tekintélyt vagy befolyást nélkülöző személy volt. Ezzel szemben jogi helyzeténél fogva »elfogadható« közvetítő lehetett” a korabeli Magyarországon.¹⁸ „Kiss János” ugyancsak megállapította Hamvas püspökről, hogy „egyéniségének adottságai, helyes és reális meglátásai a konkrét helyzetről valóban alkalmassá teszik erre a hivatalra”.¹⁹ Ezt úgy is értelmezhetjük, levezetve az ügynök jelentéséből, hogy a fennálló körülmények között egy megfelelő személy állt a magyar püspökök élén, aki amellet, hogy az állammal lehetőség szerint jó viszonyra törekedett, az egyházi érdekeket sem hagyta figyelmen kívül.

A vezetői képességek tekintetében Rátkai János akkori Csongrád megyei egyházügyi főelőadó úgy vélte, hogy „Grósz idejében a püspöki karon belül szekundásnak kitűnő volt, de most a rábízott zenekarban nagyon bizonytalan primás”. A főpapot két tulajdonsággal jellemezte: makacsság és tétovázásra való hajlam. Ezeket vezető személy esetében egyenként is rossznak, „együttesen pedig egyenesen zavart okoz[ónak]” tartotta. Mindezek ellenére még így is úgy vélte, hogy a pártállam szempontjából Grósz Józsefhez képest könnyebb tárgyalópartner Hamvas Endre, de jelentésében nem felejtette el hangsúlyozni annak szükségességét, hogy a püspököt „nagyobb pozitív támogatókkal” vegyék körül a püspöki karon belül. Így az egyházpolitikai döntések meghozatalánál gyorsabban elérhetik, hogy a főpásztor, mint a püspöki kar elnöke a rendszer számára megfelelő irányban lépjen. Itt elsősorban Várkonyi Imre kalocsai főkáptalani helynökre, Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzóra és Cserháti József pécsi káptalani helynökre gondolt a főelőadó.²⁰

A rezsim szempontjából hátrányosnak nevezte a főelőadó a csanádi püspök húgainak (Hamvas Ilona, Mária, Hermin) aulában való jelenlétét, mivel azok „a szokásos női »logikából« származó féltésből sokszor megzavarják” bátyjukat. A hölgyek ugyanis mindig ijedten fogadták, amikor fivérüket kommunistának vagy éppen a kommunistákat támogató

¹⁷ RÁTKAI I. 2.

¹⁸ BOZSÓKY–LUKÁCS, 2005. 81. p.

¹⁹ ÁBTL. 3. 1. 2. M-30613/1. „Kiss János” fn. ügynök. 213. p.

²⁰ RÁTKAI I. 2. Várkonyi Imre 1961 és 1964 között kalocsai főkáptalani helynök. 1963 és 1971 között országgyűlési képviselő, amiért is az Apostoli Szentszék kiközösítette. Brezanóczy Pál 1945 és 1948 között a kassai püspökség magyarországi részeinek általános helynöke, később rozsnyói apostoli kormányzói helynök, 1952 és 1959 között egri érseki, majd főkáptalani helynök. 1959-1969-ig Eger (és a csatolt részek) apostoli kormányzója. 1969-től 1972-ig egri érsek. Cserháti József 1961-től pécsi káptalani helynök, 1964-től melzi címzetes püspök és pécsi apostoli kormányzó, majd 1969 és 1989 között pécsi püspök. 1994-ben hunyt el.

vörös püspöknek nevezték egyes külföldi sajtótermékekben, vagy éppen az állam által „reakciónak” titulált körökben. Rátkai mindazonáltal kénytelen volt tudomásul venni, hogy családon belüli ügyekben nem tud befolyásával élni.²¹

1962. október 3-án kelt jelentésében egy a pártállam szempontjából sokkal kedvezőtlenebb állapotra hívta fel a Prantner József elnök által irányított Állami Egyházügyi Hivatal, a Csongrád Megyei MSzMP Agitációs és Propaganda Osztályát vezető Szilágyi Júlia, Dán István Csongrád megyei rendőrfőkapitány, a Szegedi Városi MSzMP Agitációs és Propaganda Osztályát vezető Szögi István, valamint a már korábban is említett Hantos Mihály Csongrád Megyei Tanács VB. elnökhelyettesének figyelmét. Azaz, a szegedi aulában „2-3 papi személy fékező erő[ként]” hat, nem szolgálja az állam és az Egyház jó együttműködését. Rátkai főelőadó ezeknek a papoknak a jelenlétét károsnak tartotta, mivel számára és az Állami Egyházügyi Hivatal számára is gondot okoztak, mondván ráhatásukkal rossz irányba terelték Hamvas püspököt. Két – a rendszer által nem „haladónak” tartott – papot Rátkai külön ki is emelt: Magyar Károly spirituálist (szemináriumi lelki igazgatót), a csanádi püspök gyóntatóját és a már nyugállományban lévő Sopsich János volt püspöki irodaigazgatót. Utóbbi különösen nagy fejfájást okozott az egyházügyi főelőadó számára; Magyar atya esetében viszont nyugalommal vette tudomásul, hogy a püspök 1962. szeptember 1-jén szemináriumi spirituális tisztsége alól felmentette gyóntatópapiját.

Az azonban nem derül ki Rátkai jelentéséből, hogy ebben mekkora szerepe volt – ő a felmentés tényét csak közli. Arra következtettek, hogy Hamvas a menesztéssel esetleges előnyöket várhatott a pártállam részéről. Azaz enged is, de cserébe vár is valamit. Sopsich atyával a főpásztor szinte napi rendszerességgel találkozott, ami még rosszabb, mármint persze Rátkai álláspontja szerint, hogy nemegyszer naponta kétszer vagy akár háromszor is. Az idős pap szavára sokat adott a püspök, „vele szemben végtelenül gyenge és elnéző” magatartást tanúsított. Ezzel „nemcsak Hamvas püspök felé okoz gondot, [már ami az Egyház állammal való pártállam által megfelelőnek tartott együttműködését jelentette], hanem általában az aula egész munkájára sokszor fékezőleg nyomja rá bélyegét” – vázolta Sopsichcsal szembeni kifogásait az egyházügyi főelőadó.²² Feltételezhetően a jelentés címzettjeitől nem várt intézkedést, csak tájékoztatta őket, ha esetleg később mégis lépni kéne a fékező személyekkel szemben.

Szilas József szemináriumi rektor és Molnár Antal kanonok Hamvas püspök korábbi bizalmi emberének, az amnesztiával szabadult Havass Géza volt püspöki számvevőnek a Szegedi Dómhoz segédlelkészi minőségben történt helyezését ugyancsak elhibázott lépésnek tartotta, azaz hogy így a püspök közvetlen közelébe került. Szilas véleménye szerint „olyan plébánián, ahol a vezető plébános [Molnár Antal] nap mint nap fáradozik a békemozgalom ügyében, egy büntetett előéletű pap szolgálata a jövőben ezt egyáltalán nem fogja tudni segíteni, illetve visszahúzó erőként is hathat”. Rátkai ehelyütt jelentésében megjegyzi, hogy meglátása szerint

²¹ RÁTKAI I. 2-3.

²² RÁTKAI II. 3.

Havass papi szolgálata már nem jelent veszélyt az állam számára, a pappal való „foglalkozásomon keresztül – különösebb probléma nem fog felszínre kerülni”. Szilas atya Havass-sal kapcsolatos negatív véleményét az egyháziügyi főelőadó a két pap között már korábban fennálló nézeteltérésekből fakadónak nevezte, ezért a rektor véleményének nem tulajdonított nagyobb jelentőséget.²³

Az amnesztia-rendelet (Elnöki Tanács 1963:4. sz. közkegyelmi rendelete²⁴) kapcsán Rátkai János röviden megemlíttette, hogy azt Hamvas püspök korábbi beadványára történt intézkedésnek tekintette, „és jóleső érzéssel vette tudomásul [...], hogy [...] nemcsak saját papjai”, mint Havass Géza atya, „hanem a többi érintett egyházmegye papsága is részesült amnesztiában”. Szilas rektornak ez esetben is rossz véleménye volt a szerinte „elhamarkodottnak mondható” amnesztiáról, mivel azzal, hogy a pártállam szemszögéből nem haladó szellemiségű papok szabadultak, „ez semmi esetre sem fogja segíteni a papi békemozgalmat”. Havassról Szilas Rátkainak itt is elmondta, hogy „nem kellett volna szabadlábra helyezni, mert még annyira eleven nemcsak papi körökben, hanem világiak között is, államellenes cselekedete”, így tehát következtetésképpen további fogva tartása lett volna kívánatosabb Havassnak.²⁵ 1961. június 25-én ítélte el koncepció perben a Fővárosi Bíróság a Regnum Marianum közösséget vezető Emődy László atya által irányított „államellenes összeesküvést” szervező csoport tagjaként. A per milyenségét jól mutatja, hogy Havass és Emődy a tárgyaláson találkozott egymással életében először, de Emődy a per más vádlottjait (Lénárd Ödön, Ikvay László) is csak látásból ismerte.²⁶

Moszkvai Leszerelési és Béke-világkongresszus

Rátkai Hamvas Endre Moszkvába, a Leszerelési és Béke-világkongresszusra történő kiutazásával kapcsolatban is – a korábban már említett – tétovázásra hajlamos magatartását emelte ki Grósz érsek halálának első évfordulóján kelt jelentésében. E mögött a viselkedés mögött azonban sokkal összetettebb dolog állt, ami meglátásom szerint elsősorban a püspök lelkiismereti vívódásaira vezethető vissza. Kétségtelenül a csanádi főpásztor nehéz helyzetben volt, ha Egyházához is híu akart maradni, de a pártállammal sem akart újabb konfliktusba keveredni. Amíg 1962. április 18-i jelentésében Rátkai még azt írta, hogy „nem sok reményt látok az irányban, hogy részvételére feltétlenül számíthatunk”²⁷

²³ RÁTKAI IV. 2-3.

²⁴ 54 börtönbüntetésre ítélt pap és szerzetes nyerte vissza szabadságát. Az Egyházzal való tárgyalások mielőbbi megkezdése, az állam jó szándékának bizonyítására kívánták felhasználni az amnesztia-rendeletet. Ld.: SZÁNTÓ KONRÁD: A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház, 1945-1991. Miskolc, 1992. 59. p. Vö. még: HETÉNYI VARGA KÁROLY: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I-III. köt. Abaliget, 1992-1996.

²⁵ RÁTKAI IV. 2.

²⁶ HAVASY GYULA: Magyar katolikusok szenvedései, 1944-1989. Bp., 1990. (továbbiakban: HAVASY, 1990.) 183. p.; BOZSÓKY-LUKÁCS, 2005. 230. p.; Villámsugár, fedőnév: „Fekete hollók”. Pillanatképek a katakomba-cserkészélet történeiséiből. Szerk.: Várnagy Elemér. Bp.-Medgyesegyháza, 2004.

²⁷ RÁTKAI I. 4.

addig október 3-án már a püspök kongresszuson volt felszólalásáról emlékezett meg, amit maga Hamvas is sikeresnek nevezett. Addig azonban sok időnek kellett még eltelnie, amíg sikerült meggyőzni Hamvast, hogy mindenképpen vegyen részt az eseményen.

Ebben az időben, mint a keleti blokk államaiban általában, az egyházakban két irányzat volt, így hazánkban is. Az egyik a kommunista rezsim által reakciónak ítélt és maradi, a másik pedig az államhű „haladó” papságot tömörítő (általában békepapi) vonal. Természetesen az irányzatokon belül is többféle árnyalat mutatkozott, akár személyenként is változhatott, hogy ki milyen mértékben hajlandó együttműködni vagy éppen nem együttműködni az ateista állammal. Az ellenálló papságon belül külön meg is különböztethető passzív és aktív rezisztencia. Mivel most a kommunista Rátkai János jelentéseit elemzem, aki államhű és „reakciós” papokról ír, így külön nem térek ki arra, hogy milyen véleménye volt a passzív és aktív ellenállónak. Erre a vizsgált források alapján nem is tudnék, így csak a két csoportot, az állammal együttműködőt és ellenállót említem írásomban. Előbbiek nem minden országban – Romániában országon belül sem Márton Áron erdélyi püspököknek köszönhetően – rendelkeztek azonosan nagy befolyással, Csehszlovákia és hazánk kivételnek számított, itt még reprezentációs feladatokat is kaptak az államtól.²⁸ Mint tudvalevő, például Beresztóczy Miklós még az Országgyűlés alelnöki tisztjét is betöltötte 1961 és 1973 között, vagy például Josef Plojhar csehszlovák egészségügyi miniszter volt 1948 és 1968 között.²⁹ E két főcsapás mezsgyéjén volt kénytelen tehát lavírozni Hamvas Endre csanádi püspök, a Magyar Katolikus Egyház az idő szerinti feje. Egy főpásztornak ilyen esetben nagy megpróbáltatásokon kellett átmennie, ha meg akart felelni mindenkinek. Hamvas mint püspök igyekezett az Egyház érdekeit – amennyire csak lehetséges volt – szem előtt tartani; mint állampolgár pedig az államnak is – amennyire még lelkiismerete megengedte – engedelmeskedni, ha annak egyes egyházellenes intézkedéseivel – csakúgy, mint Grósz korábban – nem is értett egyet, mégis enyhébben szólalt fel kalocsai elnök-elődjéhez képest. Röviden, a konfliktus-kerülésre helyezte a hangsúlyt a püspöki karon belül a korábban már említett Czapik-féle *modus vivendire* törekedve.

Rátkai a püspök Moszkvába történő kiutazása körüli ingadozását a főpap korábban már említett határozatlanságában látta. Annak érdekében, hogy rávegyék a békekongresszuson való megjelenésre, hogy meggyőzzék, Prantner József az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke is felkereste Szegeden Hamvast, majd Várkonyi kalocsai főkáptalani helynök is járt nála. Nem sokkal az utóbbi pappal történt megbeszélése után az utazással

²⁸ GÁRDONYI MÁTÉ: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciában”. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Szerk.: Bánkúti Gábor – Gyarmati György. Bp., 2010. 31-42. p., 37. p.

²⁹ Beresztóczy Miklós 1939-től politikus, 1950-ben esztergomi főkáptalani helynök, majd 1951-1956-ig általános helynök. 1957 és 1973 között országgyűlési képviselő, amiért ki is volt közösítve. Josef Plojhar „csehszlovák” békepapi, 1945-től politikus. A csehszlovák parlament tagja 1948-1960-ig, majd 1976-tól 1981-ben bekövetkezett haláláig. Beran érsek, majd XII. Pius kiközösítéssel sújtotta.

kapcsolatban ugyan igenlő választ adott, de ennyiben is maradt, az Állami Egyháziügyi Hivatal számára hivatalosan nem adott semmilyen választ. Hamvas püspök az utazással szembeni fenntartásokat abban látta, úgy fogalmazta meg, hogy ő „a szentatyától mégis csak függőben van és az nem jó, ha ő olyan területre kalandozik el, amely a pápának idegen”. Itt utalt az 1958-as moszkvai útjára,³⁰ amikor a pápa emiatt megrovásban részesítette. Azok, akik az utazás mellett érveltek, ekkor felhívták a püspök figyelmét arra, hogy XXIII. János pápa egyházpolitikája nagyban különbözik elődje, XII. Pius egyházvezetésétől.³¹

Amikor éppen nem a pápára hivatkozva vonakodott kiutazni Moszkvába, akkor megromlott egészségi állapotát, öregségét emelte ki visszatartó okként Hamvas püspök. Rátkai főelőadó itt nem mulasztotta el szót tenni jelentésében, hogy „a vatikáni zsinaton való esetleges részvételnél már nem számítana a megrendült egészségi állapota, miszerint feltétlen törekvése ma is, hogy ott részt tudjon venni”. Azonban azt is érdemes figyelembe venni, hogy Hamvas Endre tarthatott attól is, hogy, az ősszel összeülő zsinaton, azzal ha most elutazik Moszkvába, túlságosan elszigetelődhet a többi résztvevő zsinati atyától, elsősorban a nyugatiaktól. Félő lehet, hogy nem tekintenének rá ugyanúgy, mintha tartana egy kis távolságot. Mint utólag már tudjuk – habár valószínűleg ez a moszkvai úttól független –, ez a félelem be is igazolódott. A jelentés ezen fentebb idézett részéből világossá válhat számunkra, hogy a csanádi főpásztor, ha nem éri a külső ráhatás, akkor nagy valószínűséggel nem utazott volna ki a Moszkvai Leszerelési és Béke-világkongresszusra – ezen nem változtat az a tény, hogy az út után maga is pozitívan értékelte az azon való jelenlétét, melyről később a *Népszabadság* 1962. július 17-i számában nyilatkozott Lovási Ferenc kérdéseire válaszolva Szegeden.³² „Meggyőződése, hogy e nagy fontosságú tanácskozás nem suhan el nyomtalanul az emberiség lelkiismerete fölött” – méltatta a gyűlést. „Olyan hangulatot, ébresztő gondolatokat áraszt messzi világreszekben is, amely új hullámokat ver a népek lelkében, szívében. Hatása magasabbra emeli és biztosabb vizekre vezetheti az emberiség veszélyeztetett hajóját.”³³ A cikk egyéb részei lényegében úti- illetve élménybeszámoló arról, hogy milyen különféle nemzetiségű, vallású, bőrszínű emberekkel ismerkedett meg a püspök. Felelevenítette a korábbi moszkvai útját, amikor először tapasztalta a püspök a metróban, hogy milyen a mozgólépcső. A cikk egyértelműen propaganda célzattal íródott, azt kifejezendő, hogy milyen jó az állam és az Egyház viszonya. A püspököt lényegében csak felhasználták, mint eszközt.

³⁰ 1958. április 20. és május 10. között Hamvas püspök vezetésével 30 fős egyházi (katolikus, református, evangélikus) delegáció járt Moszkvában és a balti államokban. Ld.: FEJÉRDY, 2011. 342. p. (Rátkainál tévesen 1957-es útról van szó.) Részletesen írt korábban a papságra és a hívekre gyakorolt hatásról, valamint a moszkvai útról, amelyen a kiutazók többsége ekkorra már beszervezett ügynökként tevékenykedett: SZABÓ CSABA: Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Szerk.: Rainer M. János. Bp., 2004. 63–95. p.

³¹ RÁTKAI I. 3.

³² RÁTKAI I. 3., RÁTKAI II. 2.

³³ LOVÁSZI FERENC: Dr. Hamvas Endre csanádi püspök a leszerelési és béke-világkongresszusról. In: *Népszabadság*, 1962. július 17.

A püspök maga az 1962. július 9. és 14. között megrendezett kongresszus második napján emelkedett szólásra.³⁴ Latin nyelven elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy ő, mint a Római Katolikus Egyház püspöke szólal fel, aki „mint ilyen, állásomnál fogva szolgálója vagyok a békének”. Jézus Krisztus szavait idézte, miszerint „a békét hagyom nektek, az én békémet adom nektek” (Jn 14,27) – tehát neki, mint püspöknek, és rajta kívül az egész Egyháznak ezáltal kötelessége is a békén munkálkodni, arra törekedni, mint ahogy azt I. (Nagy, Szent) Leó pápa tette, mikor a hun Attilát visszafordította, és ahogyan a békére törekszik XXIII. János pápa is. „Sajnos az ilyen törekvések gyakran megghiúsultak egyes fejedelmek és állami vezetők rosszindulata és imperialisztikus törekvései miatt” – használta itt a politikai baloldalon gyakran hangoztatott kifejezést. A következőkben pedig optimistán hangsúlyozta szövegében: „A népek [...] ma már nem tétlenül ábrándoznak a békéről, hanem elszántan egyesülnek a háború megakadályozására, és legkeményebben követelik az általános leszerelést.” Röviden az atomfegyverek veszélyére is kitért, majd a pénz helyes felhasználására hívta fel a jelenlévők figyelmét, címezve ezt a hidegháborúban résztvevő nagyhatalmaknak – meg nem nevezve őket –, hogy ahelyett, hogy a költségeket a fegyverekbe fektetnék, hasznosabb és üdvösebb lenne az elmaradott, gyakran éhező népek megsegítése: „Nemde az effajta nagylelkűség inkább becsületére válnék a civilizált népeknek, mint a gyengébbek kizsákmányolása és szolgaságban tartása.” Majd a hidegháború kifejezés alkalmazása nélkül a fennálló helyzet nehézségeire utalva kifejtette, hogy „a bizalmatlanságot le kell győznie az emberi együttérzésnek és abból a szolidaritásból folyó tudományos, kulturális termelési és egyéb barátságos érintkezéseknek, nem utolsósorban a testvériség érzésének”, amely neki és püspök-társainak feladata és kedves kötelessége. Beszédét egy Szent Ágoston idézettel zárta, miszerint: „Nagyobb dicsőség a háborút megölni szóval, mint az embereket fegyverrel.” Ezzel arra utalt, hogy inkább tárgyaljanak a szembenálló felek, mintsem egymást öljék, szembehelyezkedve ezzel az ötödik parancsolattal.

Visszatérve Rátkai János egyházügyi főelőadóra, ő feltételezte, de ezt bizonyítani – hiába próbálta – nem tudta, hogy a Hamvas-nővérek, valamint Magyar Károly és Sopsich János atyák is a kiutazásról igyekeztek lebeszélni a püspököt. Ha ez így is volt, végül akkor nem jártak sikerrel.³⁵ Rátkai a következőképpen foglalta össze Hamvas moszkvai útját, amivel kapcsolatban nagy megelégedéssel nyugtázta, hogy meglátása szerint a hívek körében is kedvező hangulatot váltott ki: „Ennek megfelelően munkám eredménnyel járt, mivel Hamvas püspök nemcsak részt vett a világkongresszuson, hanem ott pozitívan meg is nyilatkozott a béke és a leszerelés mellett.”³⁶ A kongresszuson rajta kívül Brezanóczy Pál és Beresztóczy Miklós vett részt, képviselve a Magyar Katolikus Egyházat.

A papság véleménye a kiutazásról különböző volt, függött attól, hogy az illető atya az államhoz hű vagy pedig a pártállam szemében reakciós csoportba tartozott. Az előbbieket, a „haladó” papság pozitívan értékelte a

³⁴ Hamvas püspök teljes beszéde: *Népszabadság*, 1962. július 11.

³⁵ RÁTKAI I. 3., RÁTKAI II. 3.

³⁶ RÁTKAI II. 1-2.

püspök moszkvai felszólalását, széles körben terjedt az ő körükben, hogy „mennyire megbecsülték ott Hamvas püspököt, milyen tisztelettel, figyelemmel vették körül”, ami végső soron az egész katolikus Egyháznak szólt. Úgy gondolták ők, hogy a főpap ezzel „a tevékenységével nagyban hozzájárult az állam és egyház közti viszony további javulásához”. A papok „reakciós” csoportja szerint ezzel Hamvas csak azt akarta biztosítani, hogy utána Rómába is kiutazhasson a II. Vatikáni Zsinatra (1962–1965). Az egyes, közülük tartozó papok szájából kevésbé barátságos megállapítások is napvilágot láttak, úgymint: „A kommunista püspök elment Moszkvába.” Az ilyen vélemények mögött viszont feltehetően az őket a rezsim által ért sérelmek húzódtak meg, arra adott válaszok voltak, melyeknek következményei, hogy a rendszerrel tárgyaló, olykor kényszerűen a rendszernek engedő püspök az elveikből nem engedő papság felől ennyire lesújtó kritikát kapott. Ide tartozó szóbeszéd volt az is, hogy „Hamvasnak ki kellett mennie Moszkvába, hiszen nem volt más választása, de vissza csak akkor jön, ha engedik”.³⁷ Véleményük szerint a püspök kizárólag azt tette, illetve teszi, amit mondanak neki, saját döntése magától nem lehet és nincs is. Hamvasra nézve ez az álláspont sem túlzottan kedvező, *quasi* bábpüspöknek van lefestve, ami bár természetesen így igaz, gyakran kapott külső ráhatásokat, olykor talán erőseket is, végső soron azonban ő volt a döntéshozó. Hipotézisem az, hogy ha végül úgy döntött volna, hogy nem utazik ki, akkor az Állami Egyházügyi Hivatal hiába akarta volna, hogy Moszkvába menjen, ebben az esetben még ők sem tudtak volna erőszakot alkalmazni, mint ahogy fentebb szerepel is Rátkai kezdeti véleménye arról, hogy nem számít arra, hogy sikerül meggyőzni a főpásztort. Következtetésképpen a püspököknek a kiutazás – mindenféle ilyen és olyan tanácstól függetlenül – a saját döntése kellett, hogy legyen. Kétségtelen, hogy ettől a lépésétől előnyöket várhatott az Egyház számára. Így megállapítható, hogy valamennyi papi irányzat véleményében volt, illetve van igazság, azaz Hamvas püspök remélhette, hogy a kiutazással a Magyar Katolikus Egyház számára kedvező reakciót kap az állam részéről, és amit különösen fontosnak tartott Szent Gellért utódja, hogy az 1962. október 11-én kezdődő II. Vatikáni Zsinatra kiutazhat kollégáival együtt. Ez, mint tudjuk csak részben valósult meg, hiszen az első ülészen a zsinati delegációt vezető Hamvas Endre csanádi püspökön, püspökkari elnökkön kívül csupán Kovács Sándor szombathelyi püspök vehetett részt zsinati atyaként, Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó pedig zsinati szakértőként. Hamvas a későbbiekben is próbált közbenjárni egyes püspök-társai érdekében, hogy a zsinatra kiutazhassanak – többek között az agg Shvoy Lajos székesfehérvári püspök esetében, de ez a próbálkozás sikertelennek bizonyult.³⁸ A három főpap jelenléte a zsinaton a Hamvas által elért kompromisszumos eredmény volt. Azt viszont, hogy valamennyi magyar főpásztor a későbbiekben legalább az utolsó ülészen részt vehessen,

³⁷ RÁTKAI II. 2.

³⁸ ÁBTL. 3. 1. 2. M-24.450. „Tömör János” fn. ügynök. 261. p.; FEJÉRDY, 2011. 50-53. p.

sem neki, sem Pericle Felici samosatai címzetes érsek, zsinati általános titkárnak sem sikerült kiharcolnia a magyar kormánynál.³⁹

Hamvas Endre és Franz König a Mindszenty-ügy kapcsán

Még mielőtt rátérnék az 1964-es részmegegyezésre, mindenképpen szót szeretnék ejteni a hatvanas évek elejére egyre inkább kiélesedő Mindszenty-kérdésre, Hamvas Endre püspöknek a hercegprímás ügyéhez történő kapcsolódására. Fejérdynél szerepel egy helyütt, hogy a Mindszenty-ügy megoldásával a bíborosi birétum megszerzését remélte a maga részére.⁴⁰ Mint köztudomású, a pápa – az Alfons Gorbach kancellár vezette osztrák kormánnyal egyetértésben – Franz König bíboros, bécsi érseket küldte Magyarországra az Amerikai Egyesült Államok Követségén, ugyan idegen állam fennhatósága alatt, de mégiscsak hazája földjén belüli száműzetésben élő magyar kardinálissal folytatandó megbeszélésre. A találkozó Hamvas püspök, püspökkari elnök közvetítésével, s természetesen a második Kádár-kormány (1961-1965) tudtával valósulhatott meg. Königit ő hívta meg Magyarországra – bár Casaroli tudomása szerint a kormány nem kapott közvetlen tájékoztatót az osztrák bíboros Magyarországra érkezésének időpontjáról, még Opilio Rossi ancyrai címzetes érsek, bécsi apostoli nuncius is csak utólag értesült arról. Hamvassal ekkor nem találkozott König, holott a csanádi püspök számított rá.⁴¹ A Mindszentyvel 1962. április 18-án folytatott beszélgetésen a hercegprímás Hamvast és a püspöki kar jelentős részét bírálta, mivel ők „mindent normálisnak, korrektnek hirdetnek”. König egyetértve kollégájával, a csanádi püspököt „meghunyáskodónak” nevezte. A bécsi érsek a pápa üdvözlét és a zsinatra szóló meghívóját adta át a magyar főpapnak.⁴² „A követség alkalmazottai elmondták: egyetlen látogatót sem fogadhat, csak gyóntatója keresheti föl havonta egyszer. Azonnal bekapcsolta a rádiót, teljes hangerővel, hogy a lehallgató készülékeket semlegesítse. [...] Rögtön megérezttem, mennyire vágyik arra, hogy végre beszélhessen valakivel.” – olvashatjuk König bíboros Lukács Lászlónak 1992-ben adott interjújában az osztrák kardinálisnak a hercegprímással való első találkozásjáról. Ekkor a követség elhagyásának kérdése szóba sem került kettejük között.⁴³

1963 áprilisában König ismét Magyarországra jött,⁴⁴ ekkor Mindszentyt az itt tartózkodó Agostino Casaroli vatikáni helyettes államtitkár is felkereste. König, érkezése előtt Hamvasnak több ízben levelet is írt, szegedi látogatását is kilátásba helyezte, válaszolva a csanádi püspök

³⁹ FEJÉRDY, 2011. 170-171. p. Pericle Felici 1960-tól samosatai címzetes érsek, a II. Vatikáni Zsinat ügyrendjének kidolgozója, a zsinat általános titkára, kánonjogász. 1967-től bíboros, 1977-től az Apostoli Szigetvári prefektusa.

⁴⁰ FEJÉRDY, 2011. 179. p.

⁴¹ CASAROLI, 2001. 42-43. p.

⁴² ADRIÁNYI GÁBOR: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939-1978. A Mindszenty-ügy. Bp., 2004. (továbbiakban: ADRIÁNYI, 2004.) 34. p.

⁴³ LUKÁCS LÁSZLÓ: Beszélgetés Franz König bíborossal. In: *Vigilia*, 1992. 2. sz. 849-854. p., 850. p.

⁴⁴ MNL. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (továbbiakban: BKML.) XXIII. 2. g. (= BKMT. VB. Egyházügyi előadó.) ÁEH 4. Tájékoztató II. 14-18. p.; ÁEH 5. Tájékoztató V. 50-52. p.; ÁEH 6. Tájékoztató V. 34-35. p.

meghívására.⁴⁵ Végül azonban Budapesten felkereste Mindszentyt, de Szegedre nem utazott le. „A reakció [ezt] úgy használta fel, hogy [azt mondta, hogy] König akart látogatást tenni, de Mindszenty ezt megtiltotta” – legalábbis jelentésében Rátkai csongrádi egyházügyi főelőadó ezt így fogalmazta meg.⁴⁶ A Csanádi Egyházmegye papsága – a jelentésből nem derül ki, de feltehetően az államhoz lojális papság – ezt főpásztora megsértéseként fogta fel, miszerint König bíboros lebecsüli Hamvas személyét. Furcsamód – ugyan enyhén, de – Rátkai főelőadó védelmébe vette jelentésében az osztrák főpapot, mondván: „Kétségtelen, hogy melléfogás történt ebben a látogatásban König bíboros részéről, bármennyire is – feltételezhetően – hasznos munkát akart volna végezni a Mindszenty ügyben.” Függetlenül ettől Hamvas püspök önértékében érezte magát megbántva. Ezen javított valamelyest König bíboros azzal, hogy amikor Rómában a zsinat második ülészakán találkoztak, az osztrák főpap mondta neki: „Tudom! Tartozom még egy látogatással!” Emellett levélben még korábban ígéretet tett egy meg nem nevezett líra összeg küldésére a magyar Egyház javára.⁴⁷ Mindszenty bíboros helyzetének megoldása továbbra is függőben⁴⁸ maradt, egészen 1971. szeptember 28-ig, amikor is Magyarország elhagyására kényszerült.

Hamvas Endre a II. Vatikáni Zsinaton

Ugyan a vizsgált időintervallumon túlnyúlik a II. Vatikáni Zsinat VI. Pál pápa⁴⁹ általi lezárása, mégis nem engedhetjük meg magunknak, hogy nem ejtünk szót a múlt század legjelentősebb egyháztörténeti eseményéről, Hamvas Endre azon való részvételéről, még akkor sem, ha tárgyalt témánk a Casaroli-féle részmegegyezésig, illetve a püspök kalocsai érsekké történt kinevezéséig taglalja Hamvas tevékenységét.

Az első ülészakáról hazatérve Hamvas püspök úgy gondolta, hogy a zsinat „a Vatikán részéről a világ katolikus egyházainak felmérését volt hivatva elvégezni”, az érdemi munkát majd csak a következő ülészaktól várta.⁵⁰ Az első ülészakon a püspök felszólalásában javasolta a pápának és a zsinatnak, hogy közös felszólalásukban lehetőleg a keleti blokkban meglévő egyházüldözésekről visszafogottan szóljanak, ne nehezítsék ezzel tovább az ott élők helyzetét.⁵¹ Hamvast rosszul érintette érzelmileg, hogy külföldön őt egyes körök kommunistának állították, be – itt egy svájci lapra utalt Rátkaival való megbeszélésükön –, de megjegyezte, hogy örül, mert a *Radio Vaticana* és a *L'Osservatore Romano* védelmébe vette.⁵² Nem volt

⁴⁵ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár, I. 1. 55/1963.; I. 1. 1083/1963.

⁴⁶ RÁTKAI IV. 3.

⁴⁷ RÁTKAI IV. 3.

⁴⁸ MNL. BKML. XXIII. 2. g. ÁEH 6. Tájékoztató V. 35.

⁴⁹ Eredeti neve Giovanni Battista Enrico Antonio Maria Montini. 1922-től az Államtitkárságon dolgozik, majd a varsói nunciaturán. 1937-től Pacelli bíboros államtitkár titkára. 1944-től az Államtitkárságon az egyház belső ügyei részlegének vezetője, 1952-től helyettes államtitkár, 1954-től milánói érsek, 1958-tól bíboros, 1963-tól római pápa 1978-as haláláig.

⁵⁰ RÁTKAI III. 7.

⁵¹ MÁTÉ-TÓTH, 2001.

⁵² RÁTKAI III. 8.

azonban egyedül Hamvas a püspökök közül, akit kommunista jelzővel illettek. A közvélemény nem egyszer nevezte a magyar főpapokat kommunistának,⁵³ amit természetesen valamennyien határozottan cáfoltak.

Hamvas Endre következő jelentősebb zsinati szereplése – ekkor már kalocsai érsekként – a harmadik ülészen történt, mikor egy több zsinati atya által összeállított (Cserháti, Bánk, Brezanóczy, Hamvas) és átnézett (Julius August Döpfner bíboros⁵⁴) szöveget olvasott fel, a „Loquor nomine decem Patrum ex Hungariae”-t 1964. október 22-én a 107. plenáris ülésen a XIII. schémához (Gaudium et spes) hozzászólva.⁵⁵ Ennek a schémának megvitatása a következő, utolsó ülészen is folytatódott, de mivel a vitát a tervezett idő előtt lezárták, amint azt az érsek Kalocsán lévő beszédére írt feljegyzése is mutatja, azt végül írásban nyújtotta be, a negyedik ülészen nem tudott e tárgyban felszólalni.⁵⁶ A vitában ideológiai különbségekből fakadó ellentétek is feltűntek. Benyújtott beszédében így ír Hamvas érsek: „Engedjétek meg, Tisztelendő Atyák, hogy figyelmeteket a szocialista államokban élő egyházakra is fordítsam, Mi egészen új rendszerben élünk, ezért új utakat is kell járnunk. [...] Javasoljuk, hogy hitünk és erkölcsiségünk talaján állva, tőlünk telhetően mellőzzük az úgynevezett ideológiai harc élezését. Ilyen ténykedés eredményezhet ugyan szellemi kielégülést, és járhat átmeneti részleges előnyökkel is. Most azonban a világ elrendeződésének elősegítéséről van szó.”⁵⁷ A sorokból egyértelműen kiérződik, hogy az érsek egyaránt igyekszik megfelelni az Egyháznak, és igyekeznie kell a kádári rezsimmel is jó kapcsolatot fenntartania, hogy ne legyen kára az Egyháznak a felmerülő törvényszerű ideológiai ellentétekből adódóan.

⁵³ ÁBTL. 3. 1. 2. M-25.793. „Pécsi László” fn. ügynök. 197. p.

⁵⁴ Julius August Döpfner 1948-tól würzburgi püspök, 1957-től berlini, 1961-től münchen-freisingi érsek. 1958-tól bíboros. A II. Vatikáni Zsinat elnökségének tagja. 1976-ban hunyt el.

⁵⁵ ÁBTL. 3. 1. 2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök. 47-48. p. Először Cserháti és Bánk kezdett beszédet írni, amit Brezanóczyra szántak átnyújtani. Mikor elkészült Cserháti, Bánk bejelentette, hogy ő külön akar felszólalni a zsinaton. A Cserháti-féle szövegtervezetet végül a magyar zsinati atyák elfogadják – az „Vadász” ügynök előtt nem tisztázott, hogy alá is írták-e mindnyájan. Ezt követően Bánk felkereste Hamvast és rávette, hogy az ő felszólalási szövegtervezetét is vegye be a beszédbe. Hamvas az éjszaka folyamán átírja így az egész szöveget. Ennek alapját Brezanóczy, Bánk és Cserháti szövege képezi. A szöveg legépelésével megbízott kísértő, Ákos Géza váci irodaigazgató a beszédet botrányosnak ítéli meg, így szól Cserhátihoz, aki pedig a többi zsinati atyának, hogy Hamvas átírta a szöveget. Végül az eredeti szöveg felolvasása mellett döntenek. Ezt követően kerül Döpfner elé a szöveg, aki még kihúzza belőle néhány mondatot. Hamvas felszólalása nem váltott ki visszhangot. ill. ÁBTL. 3. 1. 2. M-25.793. „Pécsi László” fn. ügynök. 197-198. p. Legányi Döpfnernek a beszéd szövegéből történő kihúzásáról azt vélte, hogy a kihúzott részt Száll József római magyar követ ráhatására írta bele Hamvas a szövegbe, ezzel az állam és az Egyház viszonyát Magyarországon túl jó fényben tüntetve fel; Hamvas ugyanis Szállt felkereste a követségen a szöveggel – ez máskor is előfordult. Vö. MÁTÉ-TÓTH, 2001.; FEJÉRDY, 2011. 129. p. A latin szöveg fordítása: „Tíz magyar zsinati atya nevében”.

⁵⁶ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. I. 1. a. (= Synodus) 3203/1965.

⁵⁷ MNL. BKML. XXIII. 2. g. ÁEH 11. tájékoztató III. 7-8. p.

Hamvas érsek a schéma bevezetésében javasolta hangsúlyozottan kiemelni, hogy „az egyház nincs kötve semmiféle politikai rezsimhez, gazdasági rendszerhez vagy meghatározott államhoz, ellenben kész mindegyikkel együttműködni”,⁵⁸

Most pedig álljon itt egy rövid idézet Hamvas Endrének az 1966. január 1-jei újévi körlevelében található, a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban írt gondolataiból, melyet a Kalocsai Főegyházmegye pappjaihoz és híveihez intézett:

„Gondos felkészülés után indultam az örök városba, hogy résztvevője legyek a II. Vatikáni Zsinat befejező munkájának, hogy a nagy művet, amelyet b[oldog] emlékü XXIII. János pápa indított el, és amelynek munkáját végig kísérhettem az első három ülősszakon, most utolsó simításaiiban is láthassam és votumaimmal én is segíthessem a szebb és jobb kibontakozását az Egyház életében. [...] A Zsinat a szeretet jegyében folytatta a nagy munkát és be is fejezte. Gyengélkedésem miatt nem várhattam meg ezt a befejezést és ez nagy szomorúsággal töltött el, de mégis megnyugodva fogadtam ezt is Isten kezéből és készségesen vetettem alá magam az orvosi kezelésnek, hogy mihamarabb talpra álljak. Vágyam az, ha már a Zsinat utolsó ülősszakának munkájából csak kis részt vállalhattam, annál inkább szeretném kivenni részemet a Zsinat rendelkezéseinek bevezetéseiből. [...] Elsősorban ez a Főpásztorok feladata, hogy kezetekbe adják a zsinati rendelkezéseket, megismertessenek benneteket a Zsinat határozataival.”⁵⁹

„Vadász Gyula” fedőnevű (egyelőre nem azonosított, feltehetően egyházi illetőségű) ügynök, bár Hamvas Endrét feledékenynek tartotta, kiemelte, hogy püspök-társaival szemben nagy figyelmet mutatott, mindnyájuk véleményét meghallgatta, a megbeszéléseken pontos megjelenést várt el, valamint a zsinattal kapcsolatban, annak munkáját pontosan követve, igen nagy tájékozottsággal bírt, és törekedett is arra, hogy naprakész legyen.⁶⁰ „Tömör János” fedőnevű (egyelőre szintén beazonosítatlan) ügynök Hamvas Endrét jó szándékúnak és tárgyilagosnak tartotta, véleménye szerint, amit tett, azt Hamvas meggyőződésből tette.⁶¹ Hamvas szemszögéből ezt úgy kell értelmeznünk, hogy a szándéka vitathatatlanul mindig az volt, hogy az Egyház érdekeit védelmezze, amennyire csak lehet. Mindezek mellett azonban „Tömör” a főpásztort belenyugvóként is jellemezte. Antonio Samorè⁶² helyettes államtitkár egy Fejérdy András által idézett feljegyzésében ugyancsak a „természetéből fakadó bizonyos gyengesége ellenére őszintének, és alapvetően jó szándékúnak” nevezte. A kísérőkkel szemben

⁵⁸ ÁBTL. 3. 2. 3. MT-764/9. „Arnold” fn. ügynök. 40. p.

⁵⁹ Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Visszapillantás az elmúlt évre. In: Litterae Circulares Excelentissimi ac Reverendissimi Domini ANDREAE HAMVAS. Főegyházmegyei Hivatalos Közlemények. 100/1966.

⁶⁰ ÁBTL. 3. 1. 2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök. 51. p.

⁶¹ ÁBTL. 3. 1. 2. M-24.450. „Tömör János” fn. ügynök. 106. p.

⁶² Antonio Samorè pápai diplomata, 1950-től tirnovói címzetes püspök, 1953-tól a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának titkára, 1967-től bíboros. 1968 és 1974 között a Szentségi Kongregáció prefektusa, majd 1983-as haláláig a Római Anyaszentegyház könyvtárosa, levéltárosa.

azonban bizalmatlan volt a püspök, a beépített ügynököket elsősorban közöttük feltételezte.⁶³

Az egyes megyék egyháziügyi főelőadóinak általam tanulmányozott jelentéseiből megállapítható, hogy a magyarországi papság különbözőképpen viszonyult a II. Vatikáni Zsinathoz. Az elolvasott iratokban vagy teljes érdektelenség mutatkozik a papok részéről, „nem vár[nak] rendkívüli határozatokat”, esetleg kisebb változásokat valószínűsítene. (Például kánonjogi egyszerűsítések, liturgikus szabályok egyszerűsítése stb.) Máshol viszont éppen az olvasható, hogy sokat vártak a zsinattól.⁶⁴ A papokat elsősorban az foglalkoztatta azonban, hogy hányan és kik vehetnek részt a zsinat ülésén, illetve a pápa nevez-e ki új püspököket, lesz-e püspökszentelés. Hamvas Endre és Brezanóczy Pál személyében már kezdetekkor többen is biztosak voltak, hogy kiutazhatnak a zsinatra.⁶⁵ Egyszerűen megfogalmazva, leginkább a személyi kérdések érdekelték a magyar papokat. Heves Megyében volt terület, ahol a zsinat után is csak lassan történtek meg a zsinathoz kapcsolódó változások. Az ottani egyháziügyi főelőadó, Borai Emil ezt megnyugtatónak tartotta, a zsinat irányában elkötelezettek természetesen nem.⁶⁶

Az 1964-es Casaroli-féle részmegegyezés

A keleti blokk országai közül elsőként Magyarországgal kezdte meg 1963 májusában a tárgyalásokat az Apostoli Szentszék, illetve XXIII. János pápa képviselőjében Agostino Casaroli vatikáni helyettes államtitkár, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának helyettes titkára. Prantner Józseffel, az Állami Egyháziügyi Hivatal elnökével az első tárgyalásokra 1963. május 7. és 9. között került sor Budapesten. Hamvas püspök Brezanóczy apostoli kormányzóval még a tárgyalások előtt, április 29-én Bécsben kereste fel Casarolit és egy – az Állami Egyháziügyi Hivatalban letárgyalt –, a magyar egyház sérelmeit felsoroló tíz pontos listát adtak át a vatikáni helyettes államtitkárnak. Ekkor tudatták vele azt is, hogy az állam és Egyház megegyezésére irányuló tárgyalásokon Prantner József elnök lesz a tárgyalópartnere.⁶⁷ Az egyik Rátkai-jelentésből megtudhatjuk Hamvas Casaroliról kialakított igen kedvező véleményét, akiről „bizakodóan nyilatkozott budapesti itt-tartózkodása után a tárgyalások eredményeit illetően. [ugyan] Igen határozottan jegyezte meg utóbb: a végső döntés idejéig bizony még sok idő telhet el.”⁶⁸ Ez az idő 1964. szeptember 15-én következett be, mikor is a két fél között részleges megállapodás született.

⁶³ FEJÉRDY, 2011. 97., 178. p.

⁶⁴ MNL. Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: HML.) XXIII.-3/b/45:1481/1966. 3. Borai Emil jelentése; MNL. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Alsószolcai Fiókleveleltára. XXIII. 2. d. 003/1966. 1965. évi II. félévi jelentés.

⁶⁵ RÁTKAI II. 3-4.; MNL. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. XXIII. Szolnok Megyei Tanács VB. Egyháziügyi főelőadó (Cseh Lajos) összefoglaló jelentése TÜK 003/14/1962. 4. és negyedéves jelentése TÜK 0037/1963. 1.

⁶⁶ MNL. HML XXIII.-3/b/45:1481/1966. Borai Emil I. félévi összefoglaló jelentése. 1.

⁶⁷ ADRIÁNYI, 2004. 43. p.

⁶⁸ RÁTKAI IV. 3-4.

Hamvas Endre a zsinaton a XIII. schémához kapcsolódóan megjegyezte a magyar Egyházzal, – „Arnold” fedőnevű ügynök 1964. november 13-i jelentése szerint –, hogy „a Szentszék és Magyarország közt létrejött egyezmény következtében elérte működésének teljességét, [mellyel] előmozdíthatja a békét, mely minden rezsimben a közjó nélkülözhetetlen feltétele, s kapcsoló erő lehet Kelet és Nyugat között”.⁶⁹

A döntések részletes bemutatását most mellőzöm, csupán röviden összefoglalom az ismerteket. A megegyezés hivatalos szövegét sem akkor, sem később nem hozták nyilvánosságra, 1998-ban a Vatikán kérésére zárolták.⁷⁰ Tudni lehet, hogy a dokumentum két részből áll, az okmányból és a *protocolloból*, azaz a jegyzőkönyvből. Amit mindenképpen meg kell említeni az az, hogy a Casaroli-féle egyezségnek lehetett eredménye, hogy ezt követően VI. Pál pápa Hamvas Endrét kalocsai érsekké, Brezanóczy Pált rotariai címzetes püspökké, Ijjas Józsefet csanádi apostoli kormányzóra és tagaratai címzetes püspökké, Cserháti Józsefet pécsi apostoli kormányzóra és melzi címzetes püspökké, Bánk Józsefet győri segédpüspökké és materialianai címzetes püspökké nevezte ki, valamint megerősítette Winkler József szombathelyi segédpüspöki és dadimai címzetes püspöki kinevezését.⁷¹ Ezek a kinevezések (1. pont), a dokumentum első része alapján valósulhattak meg. Továbbá az okmányban foglaltak következtében került vissza a Római Pápai Intézet a magyar püspöki kar kezelésébe (3. pont), valamint a magyar papok állampolgári esküjének problémáját (2. pont) is rendezték benne. A *protocollo* „16 pontban rögzítette azokat a témaköröket, amelyeket a tárgyalássorozat folyamán érintettek”. Ezek a még továbbra is felmerülő problémákat és kívánságokat sorolták fel.⁷² Az új főpapokat Hamvas Endre kalocsai érsek 1964. október 28-án szentelte püspökökké a budapesti Szent István Bazilikában.⁷³ 1944 óta először szenteltek olyan főpásztorokat Magyarországon, akik még, ha csak címzetes püspökként is, de az egyházmegyék vezetésére lettek kinevezve. Az „1964. szeptember 15-én

⁶⁹ ÁBTL. 3. 2. 3. MT-764/9. „Arnold” fn. ügynök. 40. p.

⁷⁰ ADRIÁNYI, 2004. 7. p.; HAVASY, 1990. 157-158., 159-160. p. A témával foglalkozó átfogó monográfia megjelenését követően a zárolást 2006-ban feloldották, a megállapodás-szöveg publikálása – tudomásunk szerint – jelenleg is előkészítés alatt áll. Vö.: SZABÓ CSABA: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Bp., 2005.

⁷¹ Ijjas (eredeti nevén: Ikotity) József 1941 és 1944 között bácskai érseki biztos. 1964-től címzetes tagaratai püspök és csanádi apostoli kormányzó, 1969 és 1987 között kalocsai érsek, 1976-tól pápai trónálló. Bánk József győri káptalani helynök, majd apostoli kormányzó 1966 és 1969 között, váci püspök 1969-1974-ig, egri érsek 1974-1978-ig, végül pedig váci érsek-püspök 1978-1987-ig. Winkler József 1955-től pápai titkos kamarás, 1964-től dadimai címzetes püspök, szombathelyi segédpüspök.

⁷² GERGELY JENŐ: A katolikus Egyház Magyarországon, 1944-1971. Bp., 1985. 175. p. (A részmegállapodásról: 173-178. p.) Olvasható továbbá a részmegegyezésről: ADRIÁNYI, 2004. 45-64. p.; HAVASY, 1990. 157-163. p.; BOZSÓKY-LUKÁCS, 2005. 81-85. p.; SZÁNTÓ, 1992. 61-62.; FEJÉRDY, 2011. 109-118. p.; Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata, 1920-2000. Szerk.: Zombori István. Bp., 2001. 94-99. p.; CASAROLI, 2001. 123-171. p.

⁷³ BOZSÓKY-LUKÁCS, 2005. 231. p.

aláírt Egyház és állam közötti részleges megállapodás rendezte a megüresedett püspöki székek betöltésének ügyét, és lehetővé tette az egyetemes Egyházzal történő kapcsolatok kiépítését, igaz, szigorú ellenőrzések mellett. A hivatalos ideológia ekkortájt húsz esztendő adott a magyar Egyház létének, s joggal lehetett nagyvonalú: »temetjük a magyar Egyházat, de legalább szépen temetjük« – mondta a kor egyik egyházpolitikusa⁷⁴ – emlékezett meg a korabeli Egyház helyzetéről 1990 szeptemberében a Milánótól északra fekvő Gazzadában, a *Fondazione Ambrosiana Paolo VI* által rendezett magyar egyháztörténeti héten Dankó László kalocsai érsek, Hamvas érsek második utódja.⁷⁴

A megállapodást követően szűnt meg Pétery József váci és Badalik Bertalan veszprémi püspök hejcei internálása.⁷⁵ A részmegegyezés után az *Új Ember* gépkocsijával felhozták a két főpapot a fővárosba, Casaroli szeretett volna találkozni velük. Az olasz pap örömmel közölte a megegyezést, letérdelve kérve áldásukat személyére. „A két magyar püspök érzelmei nyilvánvalóak, mert ezután visszamentek Hejcére” – olvashatjuk Havasy Gyula dokumentumgyűjteményében –, székvárosukba halálukig nem térhettek vissza. Külföldről a Stefan Wyszyński bíboros, gnieźnói és varsói érsek, Lengyelország prímása által vezetett lengyel egyház részéről érkeztek bírálatok a Hamvas Endre vezette magyar püspöki kar felé, a lengyel püspökök túlságosan engedékenynek tartották magyar kollégáik magatartását.⁷⁶ Adriányi Gábor a Mindszenty-ügyről írt munkájában kiemeli, hogy korábban maga a magyar hercegprímás is – akit még a megállapodás aláírása előtt, 1964. szeptember 8-án és 15-én kereste fel menedékhelyén Casaroli, Luigi Bongianino kíséretében a tervezettel – részletes kommentárt írt, amit azonban később a vatikáni helyettes államtitkár figyelmen kívül hagyott tárgyalásai során.⁷⁷ Casaroli és munkatársai hiába segítő szándékkal, azzal a reménnyel ültek tárgyalóasztalhoz, hogy a helyi, tehát a magyar Egyház életét könnyítik meg, a magyarországi belső helyzet tekintetében túlságosan általános és felületes informáltságuk volt. Ezzel szemben a magyar államnak, hírszerzésének köszönhetően szakszerűnek mondható tájékoztatója volt az Apostoli Szentsték álláspontjáról és várható lépéseiről. Casaroli így mindenképpen hátrányból indult neki a tárgyalásoknak.⁷⁸ Vagyis a magyar kormánynak így előre lehettek elképzelései, hogy meddig mehet el az egyezkedésben, mi az, amire a helyettes államtitkár várhatóan számukra pozitívan reagál.

⁷⁴ DANKÓ LÁSZLÓ: A magyar katolikus egyház 1945-től napjainkig. In: A katolikus egyház Magyarországon. Szerk.: Somorjai Ádám – Zombori István. Bp., 1991. 79. p.

⁷⁵ Pétery (eredeti nevén: Petro) József 1942 és 1967 között váci püspök, 1953-tól akadályoztatva. Badalik Bertalan Sándor 1908-tól domonkos szerzetes, 1938-tól tartományfőnök. 1949 és 1964 között veszprémi püspök, 1957-től akadályoztatva.

⁷⁶ HAVASY, 1990. 160. p.

⁷⁷ ADRIÁNYI, 2004. 45. p. Luigi Bongianino pápai diplomata, 1968-tól vulturiai címzetes püspök, 1970-től albai püspök, 1975 és 1996 között tortonai püspök.

⁷⁸ BOTTONI, STEFANO: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentsték, 1961-1978. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Szerk.: Bánkuti Gábor – Gyarmati György. Bp., 2010. 253-280. p., 263. p.

„Pécsi László” fedőnevű ügynök⁷⁹ tájékoztatta az állambiztonságot a külföldi sajtónak a vatikáni-magyar részmegegyezésről szóló lebecsülő véleményéről. Erről ő Legányi Norbert pannonhalmi főapáton keresztül értesült.⁸⁰ Legányit idézve elmondta, hogy nagyobb hitele lett volna annak, ha a békepapokat eltávolították volna a vezető pozíciókból, valamint a főapát azt is elhibázott lépésnek tartotta a magyar egyházi vezetés részéről, hogy a tárgyalásokon nem vett részt sem Hamvas, sem más magyar püspök.⁸¹

Casaroli emlékiratában úgy vélekedett a részmegegyezésről, hogy szerinte „nem volt egyezmény a szó szoros értelmében, még kevésbé volt olyan hagyományos konkordátum, amilyen már oly sokszor született az Egyház történetében. Messze volt még az az idő, amikor ez beérhetett. De elindultunk, és bár még az elején tartottunk, és utunk éles sziklák közt is haladt, mégis ebbe az irányba vezetett.”⁸² Ebből tehát egyértelművé válhat, hogy maga Casaroli is csak kezdeti lépéseknek tekintette az 1964-es dokumentumokat, szükségesnek látta még a további tárgyalásokat.

Összegzés

Hamvas Endre csanádi püspökről, utóbb kalocsai érsekről a következőket szögezhetjük le a diktatúra idején mutatott tevékenységével, magatartásával kapcsolatban. Mindszenty hercegprímásnak határozott, Grósz érseknek kitartó magatartása után egy kevésbé konfrontálódó, ugyanakkor nagy egyházkormányzati tapasztalattal rendelkező püspökként került a püspöki kar élére, egyházpolitikájában hasonlított Czapik érsek mérsékelt engedékeny stílusára; annyi különbséggel, hogy az idős Hamvas Czapikhoz képest még kevésbé tudta – habár próbálta – tartani a Magyar Katolikus Egyház állásait a pártállammal szemben. Jóllehet igyekezett elodázní a kellemetlen döntéseket, azokat mégis mindig kényszerült meghozni, így többnyire már sodródott az árral. Az egymást követő magyar püspökkari elnökök szerepében a főpapoknak az ateizmusra alapozó pártállammal szembeni fellépésében egy gyengülő, belenyugvó magatartást tapasztalhatunk – Mindszenty, Grósz, Czapik, Hamvas. Egyre inkább kénytelenek voltak belátni, hogy rövid időn belül nem várható változás a hazai politikai berendezkedésben, így ahhoz kell alkalmazkodniuk. Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, s nem kételkedhetünk abban, hogy Hamvas Endre – és a gyakran kárhóztatott Czapik Gyula⁸³ is – döntéseikkel mindig a Magyar Katolikus Egyház megmaradásán munkálkodtak egy olyan viszontagságos időszakban, mint amilyen a Rákosi- és a korai Kádár-korszak volt. Mindketten – Hamvas és Czapik is

⁷⁹ Cserháti József pécsi püspök. Ld.: MÁTÉ-TÓTH, 2001.; FEJÉRDY, 2011.

⁸⁰ Legányi Béla Norbert 1924-től bencés szerzetes, 1947-től kőszegi házfőnök, 1950-től Pannonhalmán tanít, 1952-1958 között főmonostori perjel, majd 1969-es lemond(at)ásáig pannonhalmi főapát.

⁸¹ ÁBTL. 3. 1. 2. M-25.793., „Pécsi László” fn. ügynök. 197-198. p.

⁸² CASAROLI, 2001. 138. p.

⁸³ Balogh Margit a következőképpen fogalmaz Czapikról, összehasonlítva Mindszentyvel: „A két személy valóban nem vallott azonos véleményt minden aktuálpolitikai kérdésben, ugyanakkor mindketten egyházukért és híveikért cselekedtek – csak eltérő utakat keresve.” BALOGH, 2010. 53. p.

abból a meggyőződésből cselekedtek, hogy azt az Egyházért és végső soron híveikért teszik, még akkor is, ha más körülmények között nem tették volna. Ezért e két főpap semmiképpen sem említhető egy lapon olyanokkal, akik csak azért támogatták a kommunista rezsimet, hogy minél magasabbra jussanak a ranglétrán, és minél nagyobb befolyással rendelkezzenek az egyházi ügyek felett. Mai szófordulattal élve: Czapik és Hamvas nem nevezhető sem karrieristának, sem pedig szorosan vett kollaboránsnak.

